

Şahıs Eklerinin Şekil ve Zaman Ekleriyle Kullanımı:

Çal ve Yöresi Ağızları Örneği*

PROF. DR. ALİ AKAR** - FATMA KAYILAN***

Öz

Şahıs ekleri, çekimli fiillerde hareketi gerçekleştiren şahıs ifade eden eklerdir. Türkiye Türkçesi gramerlerinde şahıs ekleri; şahıs zamiri kökenli, iyelik kökenli ve emir kökenli şahıs ekleri olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Diğer ağızlarında olduğu gibi Çal ve yöresi ağızlarında da bu üç tip şahıs eki tespit edilmiştir. Fakat şahıs eklerinin şekil ve zaman ekleriyle kullanımı noktasında ağızlar ve yazı dili farklılık göstermektedir. Yazı dilinde iyelik kökenli şahıs ekleri bilinen geçmiş zaman ve şart; zamir kökenli şahıs ekleri ise şimdiki zaman, öğrenilen geçmiş zaman, geniş zaman, gelecek zaman ve gereklilik kipi ile çekimlenmektedir. Yöre ağızlarında bilinen geçmiş zaman üzerinde yalnızca iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılmakta, diğer bütün şekil ve zaman ekleri hem şahıs zamiri hem de iyelik kökenli şahıs ekleriyle kullanılmaktadır. Bu makalede söz konusu durum “Çal ve Yöresi Ağızları” isimli yüksek lisans tezinden hareketle örneklerle açıklanacaktır.

Anahtar sözcükler: Batı Grubu Ağızları, Çal ve Yöresi Ağızları, Şekil ve zaman ekleri, Şahıs ekleri

THE USING OF PERSONEL ENDINGS WITH FORM AND TENSE SUFFIXES: THE
DIALECTS OF ÇAL AND ITS DIALECTS

Abstract

Personal endings are suffixes that expressing the person who performing the action in finite verbs. In Turkey Turkish grammars; personal ending is divided into three categories: personal endings of personal pronoun origin, personal endings of possessive suffix origin and personal endings of the imperative origin. As in other dialects, these three types of personal endings were identified in the dialects of Çal and its districts. However, dialects and written language differ in terms of usage of personal endings with form and tense suffixes. In the written language, personal endings of possessive suffix origin were conjugated with past tenses and conditional; personal endings of personal pronoun origin

* Bu makale, Muğla Sıtkı Koçma Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından 17264 kod numaralı “Çal ve Yöresi Ağızları” başlıklı yüksek lisans tez projesi ile desteklenmiştir.

** Muğla Sıtkı Koçman Ün. Edebiyat Fak. TDE Bölümü, akar@mu.edu.tr, orcid.org/0000-0002-2950-6940

*** Muğla S. Koçman Ün. Sosyal Bil. Ens. TDE Doktora, kayılanfatma@gmail.com, orcid.org/0000-0003-1011-942X

Gönderim tarihi: 20-09-2019

Kabul tarihi: 02-12-2019

were conjugated with present tense, past indefinite, aorist future tense and necessitative. In its surrounding, only personal endings of possessive suffix origin are used with past tense; all other forms and tense suffixes are used with both personal endings of personal pronoun origin and personal endings of possessive suffix origin. In this article, the situation will be explained with examples from the master thesis named "The Dialects of Çal and of Its Districts"

Keywords: Western Group Dialects, The Dialects of Çal and Its Districts, Form and Tense Suffixes, Personal Ending

GİRİŞ

Fiiller, söz diziminde yer alabilmek için mutlaka kip ve şahıs ekleriyle çekimlenmeleri gereken sözcüklerdir. Türk dilinde fiil çekimi Batı dillerinden farklı olarak şahıs çekimiyle tamamlanır. İşin ya da oluşun kaçınıcı şahıs tarafından gerçekleştirildiği kip-zaman ekinden sonra getirilen şahıs ekinden anlaşılabilir.

Şahıs ekleri, şekil ve zaman kalıbına dökülmüş hareketin, şahsa bağlanması için kullanılan, fiil çekiminde şahıs belirten eklerdir. Türkiye Türkçesi gramerlerinde şahıs ekleri zamir, iyelik ve emir kökenli olmak üzere üçe ayrılır. Şahıs zamiri kökenli ekler, şimdiki zaman, geniş zaman, gelecek zaman, öğrenilen geçmiş zaman, istek ve gereklilik çekimlerinde; iyelik kökenli ekler ise Eski Türkçede yalnız görülen geçmiş zaman ile kullanılırken daha sonra görülen geçmiş zaman ve şart çekimlerinde kullanılmaya başlanmıştır (Ergin,1983, s. 437).

Kişî zamirlerini kullanan ağızlar iyelik eki kullanan ağızların etkisiyle aynı kipin çekiminde iki türlü ekin de kullanıldığı görülmektedir. İkili ek alabilen kiplerin çekiminde şahıs ekleri Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesi için, iyelik ekleri ise Oğuz ve Kıpçak lehçeleri için asıl ekler olarak kabul edilir. Köken bakımından isim yapısına dayanan kip ekleri iyelik ekleriyle, isim-fiil yapısına dayanan kip ekleri ise kişî zamirleriyle çekimlenmektedir (Korkmaz, 1946, s. 51). Bu ekler, Türkiye Türkçesi ağızlarında birkaç fonetik farkla yazı dilinden ayrılır (Ay, 2004, s. 319). Çal ve yöresi ağızlarında da Korkmaz'ın bahsettiği ikili kullanım yaygınlık göstermektedir. Yöre ağızlarında birinci tip (şahıs zamiri kökenli), ikinci tip (iyelik eki kökenli) ve üçüncü tip (emir kökenli) şahıs ekleri kullanılmaktadır. Birçok ağız gramerinde eklerin kullanımındaki farklılık örneklerle gösterilse de bu durum ayrıca açıklanmamıştır.

Kütahya yöresinde, birinci tip ve ikinci tip şahıs ekleriyle ilgili bilgi verilmekte ve eklerin kip ve zaman ekleriyle kullanımı örneklendirilmektedir. Birinci tip şahıs eklerinin ağızdaki kullanımının verildiği bölümde 2. çokluk şahısta hem birinci tip hem de ikinci

tip şahıs eklerinin kullanıldığı görülmektedir. Fakat bu durum üzerine bir açıklama yapılmamıştır (Gülensoy, 1988, s. 99).

Bartın yöresinde, fiillerin kip ve şahıs ekleri ile genişletilmiş çekimli şekillerinde görülen değişiklikler bir madde halinde belirtilmekte fakat hangi tip şahıs ekinin hangi kip veya zamanla kullanıldığına değinilmemektedir (Korkmaz, 1994, s. 26).

Erzurum yöresinde şahıs zamiri, iyelik ve emir kökenli eklerin kullanımları açıklanmaktadır. Fiillerin şekil-zaman ve şahıslara göre çekimi için de ayrı bir başlık açılmış fakat bu kısımda daha çok eklerin değışkeleri (varyantları) üzerinde durulmuş, şahıs eklerinin ikili kullanımı konusuna ayrıca değinilmemiştir (Gemalmaz, 1995, s. 345).

Uşak yöresinde şahıs ekleri için ayrı bir başlık açılmamış sadece görülen geçmiş zamanın iyelik kaynaklı kişi ekleriyle çekimlendiği belirtilmiştir (Gülsevin, 2002, s. 97).

Muğla yöresinde şahıs eklerinin yazı dilinde olduğu gibi zamir, iyelik ve emir kökenli olmak üzere üçe ayrıldığı ve eklerin fonetik farklılıklar gösterdiği tespit edilmiştir. Şahıs zamiri kökenli şahıs eklerinin şimdiki zaman, duyulan geçmiş zaman, geniş zaman, gelecek zaman, istek ve gereklilik çekimlerinde; iyelik eki kökenli şahıs eklerinin ise bilinen geçmiş zaman ve şart çekiminde kullanıldığı belirtilmiştir. Şahıs zamiri kökenli eklerin gösterildiği tabloda ikinci tekil ve çoğul şahıslarda iyelik kökenli şahıs ekleri de gösterilmiş fakat bu kullanım üzerine bir değerlendirme yapılmamıştır (Akar, 2013, s. 130).

Manisa yöresinde şahıs ekleri için ayrı bir başlık açılmış fakat şahıs zamiri, iyelik, emir kökenli şeklinde bir sınıflandırma yapılmamıştır. Kip ve zamanlarda her şahıs örneklendirilmiş fakat bu kısımda da ekin iyelik kökenli mi yoksa şahıs zamiri kökenli mi olduğu belirtilmemiştir (İlker, 2017, s. 322).

Bu makalede şahıs eklerinin bu özel durumu Çal ve yöresi ağızlarından hareketle ele alınacaktır (Kayılan, 2018).

1. ÇAL VE YÖRESİ AĞIZLARININ TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARI İÇİNDEKİ YERİ

Anadolu ağızları ile ilgili çalışmalar 19. yüzyılın ortalarında başlamıştır. Bu alanda 1940 yılına kadar yabancı araştırmacılar çalışma yaparken sonraki yıllarda yerli araştırmacılar da eser vermeye başlamıştır (Karahan, 2014, s. IX). Ağızlarla ilgili ilk tasnif denemesi 1896 yılında Macar Türkolog İ. Kunos tarafından yapılmıştır. Bu denemede Anadolu ağızları yedi gruba ayrılmıştır (Karahan, 2014, s. IX). Fakat Çal (Denizli) ve yöresinin hangi gruba dâhil olduğu belirtilmemiştir. Ahmet Caferoğlu, 1946 yılında yaptığı tasnifte dokuz ağız bölgesi belirtmiştir. Buna göre Çal ve yöresi ağızları yedinci grupta yer alan Batı illeri ağızlarına dâhil olmaktadır. Caferoğlu'nun 1959 yılında Fundamenta'da yayımlanan çalışmasında yer alan tasnifinde ise altı grup söz konusudur ve Çal ve yöresi

birinci gruptaki Güneybatı ağızlarının içinde yer almaktadır (Aktaran, Karahan, 2014, s. X). Tahsin Banguoğlu, Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi'nin "Anadolu ve Rumeli Ağızları" maddesinde yaptığı tasnifte Anadolu ağızlarını yedi gruba ayırmıştır. Buna göre Çal ve yöresi ağızları birinci gruptaki Güneybatı ağızlarına dâhildir (1977, s. 133). Zeynep Korkmaz, Türk Ansiklopedisi'nde yer alan tasnifinde Anadolu ve Rumeli ağızlarını sekiz gruba ayırmıştır. Buna göre Çal ve yöresi birinci grupta bulunan Kuzeybatı ve Güneybatı Anadolu ağızları arasında yer almaktadır (1983, s. 421). Korkmaz, "Güney-Batı Anadolu Ağızları Ses Bilgisi (Fonetik)" isimli kitabında Güneybatı Anadolu ağız bölgesini ikinci derece ağız bölgelerine ayırmıştır. Beş gruba ayırdığı bu tasnifte Çal ve yöresi ağızı üçüncü grupta yer alan Aydın-Denizli ağızları içinde yer almaktadır (1994, s. 92).

Çal ve yöresi ağızlarında; *de-*, *yıka-*, *keri >geri* "sonra" kelimelerinde ve bazı yabancı kökenli kelimelerde birincil uzunluklar korunmakta, *kəri*, *kiy-*, *kölge*, *tiken* gibi kelimelerde tonsuz şekiller kullanılmakta, *naha*, *ğadın*, *ihi InAn/InnAn*, *ucu/üçü*, *kəri*, *sıra ğāri*, *ğā*, edatları farklılık arz etmekte, Eski Türkçeden beri sıfat fiil eki olarak kullanılan {-AsI(yA)}, bölge ağızlarında zarf-fiil eki olarak kullanılmaktadır.

2. ŞAHIS EKLERİNİN ÇAL VE YÖRESİ AĞIZLARINDA ZAMANLARLA KULLANIMI

Çal ve yöresi ağızlarında bilinen geçmiş zaman üzerinde yalnızca iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılmakta, şimdiki zaman, öğrenilen geçmiş zaman, geniş zaman, gelecek zaman, gereklilik ve şart kipi hem şahıs zamiri hem de iyelik kökenli şahıs ekleriyle kullanılmaktadır. Emir kökenli (üçüncü tip) şahıs ekleri yazı dilinden fonetik farklarla ayrılmaktadır. İyelik kökenli ve şahıs zamiri kökenli şahıs eklerindeki ikili kullanım bu tipte söz konusu olmadığı için incelemeye dâhil edilmemiştir.

Şahıslar	Birinci Tip Şahıs Ekleri (Zamir Kökenli)	İkinci Tip Şahıs Ekleri (İyelik Kökenli)
1. teklik şahıs	+{(X)n}	+{m}
2. teklik şahıs	+{sXn}, +{sXñ},	+{n}, +{ñ}
3. teklik şahıs	-	-
1. çokluk şahıs	+{(X)z}	+{k}
2. çokluk şahıs	+{sXnXz}, +{sXñXz},	+{nXz}, +{ñXz}
3. çokluk şahıs	+{lAr}, +{lA}, +{lĀ}	+{lAr}, +{lA}, +{lĀ}

Tablo: Çal ve Yöresi Ağızlarında Kullanılan Şahıs Ekleri

2.1. Şimdiki Zaman

Yazı dilinde şimdiki zaman eki, şahıs zamiri kökenli (birinci tip) şahıs ekleri ile kullanılırken Çal ve yöresi ağızlarında 1. çokluk şahıs dışında hem şahıs zamiri kökenli (birinci tip) hem de iyelik eki kökenli (ikinci tip) şahıs ekleri ile kullanılmaktadır.

I. Teklik Şahıs

Zamir Kökenli (ZK.): *hem geliyon yemēmi yiyon* “hem geliyorum yemeğimi yiyorum I/2

İyelik Kökenli (İK.): *bi sâtdır beklüyom* “bir saattir bekliyorum” V/186

II. Teklik Şahıs

ZK.: *oldūñ yēde yaşāyosuñ* “olduğun yerde yaşıyorsun” II/967

İK.: *orda şētan gibi nişliyoñ* “orda şeytan gibi ne yapıyorsun” I/47

II. Çokluk Şahıs

ZK.: *ötüyosuñuz* “konuşuyorsunuz” II/492

İK.: *annenme siz nişliyoñuz* “anneanne siz ne yapıyorsunuz” VI/86

2.2. Öğrenilen Geçmiş Zaman

Yazı dilinde öğrenilen geçmiş zaman eki üzerinde şahıs zamiri kökenli şahıs ekleri kullanılmaktadır. Çal ve yöresi ağızlarında ise 2. teklik ve çokluk şahıs üzerinde hem iyelik hem de zamir kökenli şahıs ekleri kullanılırken diğer şahıslar üzerinde yazı dilinde olduğu gibi şahıs zamiri kökenli şahıs ekleri kullanılmaktadır.

II. Teklik Şahıs

ZK.: *ökü ayaña mes këymişsiñ* “Şu ayağına mes giymişsin.” II/668

İK.: *e hanı nişannamışñ olanı* “E hani oğlanı nişanlamışsın.” III/258

II. Çokluk Şahıs

ZK.: *ekmē unutmüşsuñuz* “Ekmeği unutmuşuz.” V/66

İK.: *unutmuşuñuz* Metin Dışı Derleme (MDD)

2.3. Bilinen Geçmiş Zaman

Yazı dilinde olduğu gibi bölge ağızlarında da iyelik kökenli şahıs ekleriyle kullanılmaktadır.

I. Teklik Şahıs

İK.: *ğaldım babamdan* “Babamdan ayrıldım.” II/475

II. Teklik Şahıs

İK.: *üyüyemediñ ğala ğızım* “Uyumadın herhâlde kızım.” II/463

III. Teklik Şahıs

İK.: *doğu beyaza aldı giTdi* “Doğubayazıt’a götürdü bizi.” II/447

I. Çokluk Şahıs

İK.: *hepimiz giTdik* “Hepimiz gittik.” II/450

II. Çokluk Şahıs

İK.: *az çalışdınız canım* "Az çalıştınız canım." III/236

III. Çokluk Şahıs

İK.: *hiç acizlik getirmedilē* "Hiç acizlik getirmediler." III/252

2.4. Geniş Zaman

Çal ve yöresi ağızlarında geniş zaman üzerinde 1. teklik şahısta hem birinci tip hem de ikinci tip şahıs ekleri kullanılırken diğer şahıslarda yazı dilinde olduğu gibi birinci tip şahıs ekleri kullanılmaktadır.

I. Teklik Şahıs

ZK.: *iki gün sōra gelirin* "İki gün sonra gelirim." VIII/32

İK.: *gōsem sīmācağ bilirim* "Görsem sima olarak bilirim." VI/252

2.5. Gelecek Zaman

Çal ve yöresi ağızlarında 1. ve 2. teklik şahısta ve 2. çokluk şahısta gelecek zaman üzerinde hem şahıs zamiri kökenli hem de iyelik eki kökenli şahıs ekleri kullanılırken diğer şahıs çekimlerinde yazı dilinde olduğu gibi şahıs zamiri kökenli şahıs ekleri kullanılmaktadır.

I. Teklik Şahıs

ZK.: *suyu akıdınca bi göyun dā kāscān ben* "Suyu akıtınca bir koyun daha keseceğim." II/1477

İK.: *bi dā da çıkmīcam* "Bir daha da çıkmayacağım." V/205

II. Teklik Şahıs

ZK.: *çekcesin bōle* "Çekeceksin böyle." III/254

İK.: *sen nişlīcēñ* "Sen ne yapacaksın?" I/23

II. Çokluk Şahıs

ZK.: *siz deñizliye gitcēsīñiz* "Siz Denizli'ye gideceksiniz." II/760

İK.: *maça gitceñiz* "Maça gideceksiniz." X/63

2.6. Gereklilik Çekimi

Bölge ağızlarında gereklilik çekimi 1. teklik şahısta hem iyelik eki hem de şahıs zamiri kökenli şahıs ekleriyle kullanılırken diğer şahıslarda yazı dilinde olduğu gibi şahıs zamiri kökenli şahıs ekleriyle kullanılmaktadır.

I. Teklik Şahıs

ZK.: *görmeliyin* MDD

İK.: *görmeliyim* MDD

2.7. Dilek-Şart Çekimi

Bölge ağızlarında dilek-şart çekiminde 1. çokluk şahıs üzerinde hem şahıs zamiri hem de iyelik eki kökenli şahıs ekleri kullanılırken diğer şahıslarda yazı dilinde olduğu gibi iyelik eki kökenli şahıs ekleri kullanılmaktadır.

I. Çokluk Şahıs

ZK.: *sabāla götürebilsez* "Sabah götürebilsek" II/896

İK.: *kekigi diksek* "Kekiği diksek" II/1335

SONUÇ

Yazı dilinde tek tip olan birçok fonetik, morfolojik ve leksik unsur Türkiye Türkçesi ağızlarında çeşitli değişkeler barındırmaktadır. Çalışmanın inceleme konusu olan şahıs eklerinde de aynı durum söz konusudur. Türkiye Türkçesi ağızlarında, Eski Türkçede olduğu gibi kişi zamirlerini kullanan ağızlara iyelik eki kullanan ağızların etkisiyle aynı zaman ya da kip üzerinde hem iyelik kökenli hem de şahıs zamiri kökenli şahıs ekleri bir arada kullanılmaktadır. Bu durum ağız çalışmalarında örneklerle belirtilmesine rağmen inceleme bölümlerinde bir özellik olarak ele alınmamıştır.

Çal ve yöresi ağızlarında da aynı durum dikkat çekmektedir. Bölgede, görülen geçmiş zaman üzerinde yalnızca iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılmakta, diğer bütün kip ve zaman ekleri hem iyelik kökenli hem de şahıs zamiri kökenli şahıs ekleriyle kullanılmaktadır. Bu durum, bölge ağızlarına tarihi Türk lehçelerindeki yapı özelliklerinin canlı bir şekilde yansımaları olarak görülmelidir. Eski Türkçede de görülen geçmiş zaman eki yalnızca iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekimlenmektedir. Bu durum Eski Türkçenin ağızlardaki kalıntısının yeni bir örneğini ortaya koymuştur.

KAYNAKÇA

Akar, Ali (2013). *Muğla ve Yöresi Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ay, Özgür (2004). "Türkiye Türkçesi Ağızlarında Fiil Çekiminde Kullanılan Şahıs Ekleri Üzerine". *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, ss. 319-342, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Banguoğlu, Tahsin (1977). "Anadolu (ve Rumeli) Ağızları". *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi Devirler/İsimler/Eserler/Terimler*. Cilt 1. İstanbul: Dergâh Yayınları. ss. 132-134.

Ergin, Muharrem (1983). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Gemalmaz, Efrasiyap (1995). *Erzurum İli Ağızları (İnceleme- Metinler-Sözlük ve Dizinler) I. Cilt*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gülensoy, Tuncer (1988). *Kütahya ve Yöresi Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Gülsevin, Güner (2002). *Uşak İli Ağızları (Dil Özellikleri-Metinler-Sözlük)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İlker, Ayşe (2017). *Manisa Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karahan, Leyla (2014). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kayılan, Fatma (2018). *Çal ve Yöresi Ağızları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi.
- Korkmaz, Zeynep (1964). "Eski Anadolu Türkçesindeki -van/-ven, -vuz/-vüz Kişi ve Bildirme Eklerinin Anadolu Ağızlarındaki Kalıntıları". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. Cilt:12. ss.: 43-65.
- Korkmaz, Zeynep (1983). "Anadolu ve Rumeli Ağızları". *Türk Ansiklopedisi*. Cilt XXXII. Ankara: Milli Eğitim Basımevi. ss. 419-426
- Korkmaz, Zeynep (1994). *Bartın ve Yöresi Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Zeynep (1994). *Güney-Batı Anadolu Ağızları Ses Bilgisi (Fonetik)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

BATI

EDEBİYATINDA AKIMLAR

editör
OKTAY YİVLİ

HATİCE FIRAT
YASEMİN MUMCU
OKTAY YİVLİ
OĞUZHAN KARABURGU
BERNA AKYÜZ SİZGEN
NİLÜFER İLHAN

ÜMMÜHAN TOPÇU
SEFA YÜCE
HANİFİ ASLAN
METİN AKYÜZ
MEHMET SÜMER
YAKUP ÖZTÜRK

Günce Yayınları

Prof. Dr. Önder Göçgün

TİYATRO DENEN HAYAT SAHNESİ

Günce Yayınları

PROF. DR. ÖNDER GÖÇGÜN

Türk Tasavvuf Şiiri

AÇIKLAMALI VE YORUMLU ÖRNEKLERLE

Günce Yayınları

MODERN TÜRK EDEBİYATI

editör
OKTAY YİVLİ

MUHARREM DAYANÇ
OKTAY YİVLİ
MACİT BALIK
MAHMUT BABACAN
SEVİM ŞERMET

YASEMİN MUMCU
BEDİA KOÇAKOĞLU
NİLÜFER İLHAN
MAKSUT YİĞİTBAŞ
SELAMİ ALAN

Günce Yayınları